Lepenies, Wolf 2004: A kultúrák fordíthatósága. [Ford. N. Kovács Tímea] In: N. Kovács Tímea (szerk.) *A fordítás mint kulturális praxis.* Pécs, 25–46.
Lukácsy Sándor 1990: Pázmány fordítói elvei és gyakorlata. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 1–19.
Moon, Dreama G. 1996: Concepts of "culture": Implications for Intercultural Communication Research. *Communication Quarterly* Winter Vol. 44. Iss. 1. 70–80.
Niedermüller Péter 2001: A kultúraközi kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció.* Budapest
Pach Zsigmond Pál et al. (szerk.) 1985: *Magyarország története.* 3/2 (1526–1686.) Budapest
Péter Katalin 1995: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején. In: Uő: *Papok és nemesek.* Budapest, 211–232.
Rüsen, Jörn 2000: Történeti gondolkodás a kultúraközi diskurzusban. [Ford. V. Horváth Károly] In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 4. A történelem poétikája.* Budapest, 203–214.
Schlett István 1996: *A magyar politikai gondolkodás története.* 1. kötet. Budapest
Skinner, Quentin 1978: *The Foundations of Modern Political Thought.* Vol. 1. Cambridge
Tarnóc Márton (szerk.) 1979: *Magyar gondolkodók. 17. század.* Budapest
Zemon Davis, Natalie 1997: "Cultural Mixture and Historical Mediation". *Budapest Review of Books* 6–9.
Zombori István 1988: Külföldi művek magyarországi fogadtatása. In: Uő (szerk.) *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században.* Szeged, 159–167.

(7. [illegible]. 2006 March)

Kontler László

William Robertson, skót történetek és német identitások

Fordítás és recepció a felvilágosodás korában

Ez a tanulmány ahhoz a vitához kíván egy sajátos szemszögből hozzászólni, mely Paul Hazard, Roland Mortier, Pierre Chaunu és mások munkáiban valaha „az európai felvilágosodás egysége és sokfélesége" körül zajlott, egy beszédes című kötet 1981-es megjelenése óta pedig „a felvilágosodás nemzeti kontextusban" való tanulmányozásával függ össze.[1] Az említett kísérletek a maguk módján – és ugyancsak eltérő mértékben – mind revideálni vagy relativizálni kívánták azt az elsősorban a francia felvilágosodás kortárs kritikusaitól örökölt képet, melyet a 20. században Peter Gay és mások nagyszabású, máig ható (és persze továbbra sem teljesen érvénytelen) szintézisekben rögzítettek. E portré szerint a felvilágosodás döntően a párizsi szalonokból kisugárzó „modern pogányság", olyan frankofil és frankofón szellemi mozgalom, mely mindenekelőtt a francia „filozófusok" ösztönzésére – a helyi társadalmi-gazdasági-kulturális struktúrák fejlettségének függvényében – racionális kritika fényébe állítja a hagyományos nézeteket és tekintélyeket, s mindazt, ami ezek közül nem állja ki a próbát, kíméletlenül a történelem süllyesztőjébe utalja.[2] Ebből a perspektívából a felvilágosodás „sokfélesége" nem nagyon jelentett egyebet, mint a párizsi „normától" való eltérés mértékét, melyet gyakorta a megkésettséggel, a töredékességgel kapcsolatos jelzős szerkezetek voltak hivatottak kifejezni.

Ma sokan, sok tekintetben másképpen gondolkodunk ezekről a kérdésekről. A felvilágosodás „helyi hangjainak" tanulmányozása azt mutatja, hogy a megszólalók többnyire az általában feltételezettnél lényegesen aktívabban viszonyulnak a „mintához", mind az ahhoz egyébként jobbára nagyon hasonló kérdések, mind a kérdéseknél gyakran jóval eredetibb válaszok megfogalmazásában. A válaszoknak ez az originalitása ebben a megközelítésmódban éppenséggel a fent említett „töredékesség" terminusát váltja fel. Arra utal, hogy az eltérést egyrészt nem

1 Hazard 1935; Mortier 1983; Chaunu: 1998; Porter–Teich 1981.

2 Cassirer 1932; Becker 1932; Gay 1967–1969. Ezt a képet (mely jelen írásomban a terjedelmi korlátokra való tekintettel természetesen inkább karikatúra) csak némileg színezte a holland és angol (nem brit!!!) „előzmények" elismerése (annál inkább, mivel ezeket az előzményeket, már ahogy az az előzményekkel lenni szokott, a jól bevált teleologikus modell szellemében a „hatásokhoz" hasonlóan illett „tökéletlennek" minősíteni). Figyelemre méltó, hogy az angol, illetve a holland minta hasonló értelmű „eszencializálására" a közelmúltban éppen olyan történészek vállalkoztak, akik eminens szerepet játszottak az egyoldalúan francia központú felvilágosodás sztereotípiájának kritikájában. Lásd: Porter 2000; Israel 2001.

valamely „eredeti" struktúra „tökélyének" összefüggésében érdemes kifejeznünk; másrészt arra, hogy ha (feltéve, de nem megengedve) a konkrét esetben az „eredeti" (francia) felvilágosodást radikalizmusa jellemzi is, ettől maga a felvilágosodás vállalkozása – az ember erkölcsi és fizikai környezetét a reá vonatkozó tudás rendszerezésével, közzétételével, megvitatásával, bővítésével és alkalmazásával megjavítani – nem járt mindenhol szükségszerűen a fennálló egyházi és világi autoritások ellen intézett kihívással. Vállalható volt kifejezetten „konzervatív" szereplők számára, és gyakorolható volt hagyományos intézményi struktúrák mérsékelt reformjával is. (A mérséklet megannyi „felvilágosult" szöveghelyen különösebb értelemváltoztatás nélkül kölcsönösen felcserélhető a racionalitással!)[3] Ami tehát az európai felvilágosodás univerzumát illeti, újabban hajlamosak vagyunk komolyabban venni azt, amit a *république des lettres, republic of letters* – „az írástudók (nemzetközi – önálló, sajátos fórumokkal és orgánumokkal, kommunikációs hálózattal rendelkező) köztársasága" – kifejezés implikál. Ez a köztársaság olyan visszhangterem, amelynek *minden* pontján keletkeznek hangok, s (adaptációk, fordítások és az azokhoz írt előszók, folyóiratokban közölt recenziók, tudós társaságokban folytatott viták, válaszok és viszontválaszok stb. útján) eltérő hangerővel, más-más regiszterben visszaverődve jutnak el egy-egy lokális hallgatósághoz, vagy adott esetben vissza az eredeti megszólalóhoz.[4] Egy másik metafora szerint a felvilágosodást egyetlen fényforrással – a párizsi centrummal – rendelkező naprendszer helyett helyesebb olyan sokközpontú galaxisként felfogni, amelyben az innen-onnan kibocsátott fénycsóvák gyakran egymáson is megtörve világítanak be a világ egyre eldugottabb sarkaiba.[5]

Már a kortársak között is számosan voltak, akik úgy vélekedtek, hogy ezen „erőteljes, filozofikus fénycsóvák"[6] között megkülönböztetett szerepet játszott az, amelyik Skócia felől árasztotta el a kontinenst. Az 1960-as évek óta a skót felvilágosodás mint sajátos jelenség és mint önállósuló részterület tanulmányozása egyfelől különleges ösztönző erővel hatott általában a felvilágosodás fentiek szerint megújult szellemű kutatására, másfelől maga is ismételten erőt merített abból.[7] A Skócia és a kontinens közötti szellemi érintkezés, illetve a skót felvilágosodás különböző teljesítményeinek európai recepciója, különösen a morálfilozófia és a közgazdaságtan közös diskurzusainak vizsgálata új utakat mutatott a felvilágosodás összeurópai jellegének s egyúttal törésvonalainak feltárásá-

3 A felvilágosodás összeurópai jellegének és pluralitásának hangsúlyozásában úttörő szerepet játszott Franco Venturi. A „felvilágosodások" e pluralitását és a „konzervatív felvilágosodás" (mindenekelőtt brit példákon bemutatott) modelljét invenciózusan kombinálja a Venturi munkásságára sokban támaszkodó John Pocock. Lásd: Venturi 1972 és 1969–1990; Pocock 1985, 1989, 1999.

4 E gondolat bővebb kifejtésére lásd: Daston 1999.

5 Hesse 2005.

6 Gibbon é. n.: 318.

7 Egy bármennyire is informatív bibliográfia is igen terjedelmes volna – hasznos kiindulópont a következő kötetben közölt: Horkay Hörcher 1996. Lásd még Kontler 1997b. A skót felvilágosodás kutatásának évtizedek óta tartó virágzása nagyjából a következő publikációktól számítható: Trevor-Roper 1967; Phillipson–Mitchison 1970.

hoz.[8] Az alábbiakban – egy olyan kutatás részeként, mely William Robertson az ünnepelt skót történész egész munkásságának korabeli németországi[9] befo gadását vizsgálja – a felvilágosodás kori történetírás néhány olyan kérdéséve foglalkozom, amelyek közvetlen jelentőséggel bírnak a helyi és az univerzál viszonyára nézve. A történelem kiváltképp a felvilágosodás óta szolgál hatékon médium gyanánt a nemzeti azonosság értelmezéséhez, alakításához, kontextual zálásához.[10] De mi haszon származik abból, ha a nemzeti történelemre vonatkoz megközelítésmódokat és ítéleteket más nyelvi és kulturális környezetbe helyezi át, illetve melyek az efféle vállalkozás korlátjai?

William Robertson (1721–1793) a korabeli Skócia egyik szellemi és közéle ti vezéregyénisége volt: az edinburgh-i „mérsékelt értelmiség" (*moderate literat* tagjaként a skót felvilágosodás jeles személyiségeinek egyike, a presbiteriánus eg ház nagygyűlésének moderátoraként és az Edinburgh-i Egyetem principálisaké a politikai-kulturális *establishment* oszlopos alakja, tudósként pedig Skócia „k rályi történetírója" (*historiographer royal*) és a 18. század európai összevetésbe anyagilag és szakmailag talán legsikeresebb történeti bestsellereinek szerzője. Jelen tanulmányban két olyan munkájára szorítkozom, melyek a fenti kérdés ket különösen éles megvilágításba helyezik, s vizsgálatukhoz afféle lakmuszpr baként szolgálnak. A *History of Scotland* (Skócia története, 1759) és a *History the Reign of Emperor Charles V* (V. Károly császár uralkodásának története, 176 olyan *nemzeti* történész munkái,[12] akit egyúttal joggal tartunk számon a tágasa horizontú „*kozmopolita* történetírás" korabeli kulcsfiguráinak egyikeként. Ez egyúttal a történeti *narratíva* egyik legnagyobb 18. századi mesterének munk aki ugyanakkor értelmezési keretként sikerrel támaszkodott a rendszeralkot *stadiális* történetírás eredményeire, mely az emberiség fejlődését a termelési fogyasztási struktúrák („a létfenntartás módja") és az erkölcsök, szokások, érir kezési formák („modor"), a kultúra, jogrendszer és a politikai intézmények eze kel és egymással szoros összefüggésben alakuló, egymásra következő szakaszain összefüggésében fogta fel.[13] Végül, Robertson mindkét műben arra a korszak a 16. századra koncentrál, amelyet kulcsfontosságúnak tartott a nyugati vil

8 Lásd például Tribe 1988; Waszek 1988; Oz-Salzberger 1995; Robertson 1997.

9 A forrásaimban megjelenő 18. századi brit és német terminológiához alkalmazkodva „Ném ország" a Német-római Birodalom területeit jelöli.

10 Európai panoráma Ranum 1975; a skót példára lásd Kidd 1993.

11 Az említettek mellett Robertson jeles műveket írt az Európán kívüli világ történetéről, amel ugyanakkor nagy mértékben befolyásolták az európai történelemről alkotott nézeteit is. Rob sonról az utóbbi két évtizedben születtek olyan munkák, melyek a skót felvilágosodás „kán jának" többi tagjával egyenrangú helyet biztosítanak számára. Jeffrey Smitten folyamatosan f sített internetes bibliográfiát közöl. Kiemelt figyelmet érdemel Sher 1985, melynek főszerepl éppen Robertson; valamint Brown 1997, melynek tanulmányai több oldalról világítják n pályáját és történészi teljesítményét. Ez utóbbiról a jelen tanulmánynál bővebbek szólok: Ko ler 2005.

12 Robertson 1761 és 1788.

13 Robertson történetírói tájékozódásának és habitusának összetettségére lásd O'Brien 1997 fej.; Phillipson 1997.

történetéről alkotott víziója szempontjából. E vízióban a történelem a Gondviselés nagy tervét bontakoztatja ki, melyben a kinyilatkoztatott ige a szükségletek kielégítésének fejlődése, s a modor és az emberi szellem ebből következő folyamatos csiszolódása következtében válik mind megfoghatóbbá, érthetőbbé. A 16. század ebben a folyamatban kritikus helyet foglal el, a „krízis" szónak éppen abban az értelmében, melyben a kora újkor 20. század közepi szakirodalma használta azt: mind megtorpanás, mind az újjal, változással terhes jövő katalizátorának értelmében.

Ennek megfelelően a *History of Scotland* lapjain Robertson arra kereste a választ, hogyan és miért történt az, hogy Skócia, jóllehet olykor bekapcsolódott az európai történelem fő sodrának eseményeibe, egyelőre érintetlen maradt olyan fontos fejleményektől, mint például a „feudalizmus" visszaszorulása, mely másutt kezdetét vette, Skóciában azonban lényegében az Angliával kötött unióig (1707) váratott magára. A *History of Charles V* központi témája az volt, hogy ugyanebben a periódusban Európa miként birkózott az abszolutizmus, az „univerzális monarchia" és a vallásháborúk kihívásaival – azt megelőzően, hogy saját korának küszöbére a keményen adóztató, nagy létszámú és állandó hadseregeket fenntartó territoriális monarchiák hatalmát belülről a „fékek és ellensúlyok" rendszere, kívülről a hatalmi egyensúly működése enyhítette volna, a tolerancia gondolata és a fanatizmus pusztításának tapasztalata pedig megbékítette volna az embereket a vallási pluralizmussal. Az alábbiakban megkísérelt *Rezeptionsgeschichte* szempontjából a két mű jelentősége a következőképpen fogalmazható meg. Az előbbiben Robertson arra tett kísérletet, hogy súlyponteltolódást hajtson végre a skót történetírásban. Arra törekedett, hogy Skóciát az európai történelem térképére helyezve, a nemzeti történelem számára a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai struktúrák kontinentális léptékű fejlődése által kontextust teremtve, leküzdje a történeti tájékozódás belterjességét, az „ősi alkotmány" dicsfényében – voltaképpen az unió ellenére Angliával szemben továbbra is élénk, miközben történeti perspektívában elkerülhetetlenül a helyi potentátok belső zsarnokságára alapozott függetlenségi hagyományokban – való öncélú tetszelgést, no meg a Mária királynő hívei és ellenfelei közötti pártos vitákat. A másik munkában a nézőpont ennek bizonyos szempontból a megfordítottja, egyúttal azonban kölcsönösen kiegészítő párja is volt. Az európai történelem nem egyszerűen a nemzeti történelmek összegeként jelenik meg: a szerző Európa mint „egyetlen nagy politikai rendszer" szülési fájdalmait veszi szemügyre és elemzi. Ez azért különösen figyelemre méltó, mert a 16. század ilyen megközelítésben való vizsgálata legfeljebb mellékszálként veszi tekintetbe azt a témát, amely a korabeli nemzeti történetírók érdeklődésének általában a középpontjában állt: a vallási reformért, illetve annak ellenében folytatott küzdelmet. Mondani sem kell, hogy a német történelem és történészek számára ez megkülönböztetett jelentőséggel bírt. Fenti eredeti kérdésem tehát a konkrét esetben azt a formát ölti, hogy Robertson két munkájának az iménti kiben – erős leegyszerűsítéssel – előadott hangsúlyait és implikációit mennyiben értékelték, értékelhették a korabeli német

befogadás során.[14] E kérdés vizsgálata során érdemes azt is szem előtt tartani, hogy míg Robertson nem sokkal az után írta műveit, hogy Skócia elvesztett egy, a nemzeti politikai intézményeken keresztül könnyen felismerhető és megfogalmazható identitást (s elkötelezett erőfeszítéseket tett azért, hogy hozzájáruljon egy újnak a létrehozásához), Németország *mint* Németország az ő koráig soha nem is bírt másféle identitással, mint amit a *Reich* politikai intézményei testesítettek meg.

Forrásaim fordítások, a fordításokhoz (többnyire maguk a fordítók által írt) előszók és jegyzetek, recenziók és utalások Robertson műveire a korabeli német folyóiratokban és történeti irodalomban, valamit ennek az irodalomnak olyan termékei, amelyek az övéhez hasonló témákról születtek. Mindezek bőségesen állnak rendelkezésre. Mihelyt Robertson megalapozta történészi hírnevét, munkáinak megjelenésére a német közönség nemcsak hogy élénken reagált, de felfokozott várakozással tekintett elébük. Néhány héttel az után, hogy a *History of Charles V* megjelent Londonban, egy példányát a göttingeni egyetemi könyvtárból már kikölcsönözték, s hat hónapon belül terjedelmes recenziót közölt róla a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, a legtekintélyesebb korabeli német tudós kritikai folyóirat.[15] Ekkorra, 1770 késő tavaszára már a mű első német fordítását is leadta egy braunschweigi kiadónak Theodor Christoph Mittelstedt, a braunschweigi hercegek egyháztanácsosa és udvari lelkésze (amúgy angol és francia művek sikeres fordítója); a még ugyanebben az évben megjelent kiadást ugyanennek a fordításnak egy második, javított és jegyzetekkel ellátott kiadása követte a helmstedti egyetem professzora, Julius August Remer gondozásában (Braunschweig, 1778–1779). Ezt a változatot újabb jegyzetekkel bővítette Johann Martin von Abele (Stadt Kempten, 1781–1783), végül Remer újabb kísérlete következett (Braunschweig, 1792–1795), aki ezúttal teljesen átdolgozta (és saját kútfőjéből jelentős mértékben kibővítette) az előszót tartalmazó első kötetet, és újra publikálta a második és harmadik kötet 1778–1779-es szövegét. Kevésbé szövevényes, de nem kevésbé érdekes a *History of Scotland* német publikációs története. Az egyelőre ismeretlen szerző első műveként erre nem csaptak le oly mohón, mint közvetlen utódjára, de ugyancsak recenzálták nem egészen

14 Az az ugyancsak érdekes kérdés, hogy Robertsonnak általánosságban inkább az atlanti és a mediterrán Európára koncentráló érdeklődése hogyan érintette egyrészt saját felfogását a kontinens – pusztán geográfiai értelemben – központibb és északibb területeinek szerepéről, másrészt német interpretátorait és közönségét, túlfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit. Nem foglalkozom a *History of Charles V* kötetnyi előszava, az európai társadalmak fejlődését a Római Birodalom bukásától a 16. század elejéig mesterien áttekintő *View of the Progress of Society in Europe* német befogadásával sem, melyet másutt elemeztem (Kontler 1997a). A nem-európai történelemmel kapcsolatos művek német recepciójáról lásd Kontler 2001.

15 Niedersächsisches Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen (=NSUBG) Bibliotheksarchiv, Ausleiheregister A, Mich. 1769; *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen* (=*GAGS*) 1770. no. 65, 107, 114. A kölcsönvevő a történész Christoph Gatterer, a recenzió szerzője a jeles természettudós és polihisztor Albrecht von Haller.

egy évvel megjelenése után, s 1762 tavaszán Mittelstedt és Georg Friedrich Seiler tollából szinte egyszerre jelent meg két német fordítása is.[16]

Lássuk először néhány példán illusztrálva e fordítások karakterét, amihez azonban előbb érdemes egy rövid kitérőt tennünk általában a fordításoknak a 18. századi kulturális életben, kulturális cserében betöltött szerepét illetően.[17]

Az első figyelemre méltó körülmény az, hogy a felvilágosodás századában folyamatosan nőtt az európai köznyelveken publikált (túlnyomórészt más élő nyelvekből származó) fordítások száma és a könyvkiadás egészén belül képviselt aránya. (A lipcsei húsvéti könyvvásár katalógusában például 1765-ben 62, 1785-ben 137 ilyen cím szerepel, az arány 6 illetve 10%.) A korszak első részében a legnagyobb „befogadó nyelv" és a legnagyobb „forrásnyelv" egyaránt egyértelműen a francia, ami megerősíteni látszik a francia súlypontú felvilágosodásról, s ezzel összefüggésben a franciának a „másodlagos fordítások" közvetítő nyelveként betöltött szerepéről alkotott képet (ti. azt a benyomást, hogy a szöveg eredeti nyelve helyett a fordítók szívesebben fordítanak az általuk is jobban ismert *lingua franca*ból). Egyrészt azonban ez a helyzet, bár nem fordul visszájára, az 1760-as évektől kezd kiegyenlítődni. Másrészt, inkább azt mutatja, hogy hosszú ideig a francia nyelv olyan kulturális termékek cseréjéhez is alkalmas médiumnak tűnik, amelyek nem francia eredetűek. Végül, általában a fordítások korabeli szaporodását a leghasznosabb inkább a felvilágosodás társadalomrajzának összefüggésében értékelnünk: egy olyan társadalmi tájkép jelenségeként, amelyben immár eléggé sokan tudnak és akarnak olvasni, de csak egy nyelven, az anyanyelvükön. A fordítások az idegen nyelveket egyébként használó művelt közönség, s maguk a felvilágosodás gondolkodói számára is könnyebben emészthetőnek és – nem mellékesen – idézhetőnek bizonyultak.

A következő említésre méltó fejlemény a fordítás-irodalommal kapcsolatban az, hogy a felvilágosodás korában átalakul a fordítás elmélete, összefüggésben a korabeli nyelv-elméletekkel. Az emberi nyelvek egyetemes hasonlóságából kiinduló kartéziánus elméletből az következett, hogy elvileg valamennyi nyelv kölcsönösen lefordítható egymásra (jóllehet Descartes racionalista követői között sem uralkodott teljes egyetértés azt illetően, hogy ennek vannak-e korlátjai, s ha igen, hol húzódnak azok). De már a 17. század végén megjelent egy alternatív felfogás is, melyet a legmarkánsabban Ovidius és Vergilius angol fordítója, John Dryden, majd a francia Platón-, Arisztotelész-, Plutarkhosz-, Horatius- és Homérosz-fordító Anne Dacier képviselt, s mely a szöveg „eredeti szellemének" megőrzése mellett azt szorgalmazta, hogy a fordítás tükrözze a kulturális különbségeket, s „szabaduljon meg a szolgai utánzástól". A 18. század folyamán ez a partikularista tendencia erősödött. A francia *Enciklopédia* „fordítás" szócikkében D'Alembert is „az egyes nyelvek szellemének különbözőségét" hangsúlyozta, és azt, hogy azok „nem képesek ugyanazon eszmék kifejezésére", ezért a jól átgondolt, a befogadó nyelv és kultúra sajátos szellemében fogant imitációt tartotta járható útnak. A német irodalomban Johann Christian Gottsched képviselte igen hatásosan a „fordítói szabadság" eszméjét, s azt a gondolatot, hogy az eredeti szövegeket különféle technikai megoldásokkal kell a korabeli német irodalom nyelvi és egyéb követelményeihez idomítani. Csak a század vége felé kezdtek új szelek fújni, amikor Herder az egyes kultúrák „súlypontjára" hivatkozva az eredeti nyelvek és szövegek szentsége és sérthetetlensége mellett foglalt állást, megelőlegezve Friedrich Schleiermacher klasszikus pozícióját, miszerint a legjobb megoldás a szerzőt és az eredeti szöveget „békén hagyni".

[16] Robertson fordítóiról érdemleges szakirodalom nincs, a rájuk vonatkozó adatok túlnyomórészt életrajzi lexikonokból (Meusel 1802–1816; Hamberger–Meusel 1796–1834) származnak.

[17] Hasznos összefoglalás ebben a témában Oz-Salzberger 2002, bővebben Oz-Salzberger 2005.

Mindezt meggondolva nem meglepő, hogy a felvilágosodás korabeli fordítás-irodalomban meglehetősen elmosódnak a határok a szöveghű közlés és az adaptáció között. A szándékosan vagy kényszerűen (esetleg merő figyelmetlenségből vagy a kompetencia hiányából adódóan) eltérő szóhasználat és mondatszerkezetek, a célközönség számára a szöveget általánosabb és helyi összefüggéseiben egyaránt elhelyező és értelmező előszók, gyakran túlburjánzó és hasonló célokat szolgáló jegyzetapparátus mellett gyakran találkozunk a fordító által a szövegbe integrált új bekezdésekkel vagy akár fejezetekkel, szélsőséges esetben – amilyen Remer esete a *History of Charles V* 1792–1795-ös kiadásával – esetleg a mű eredeti szerkezetének teljes átalakításával.[18] Bár a nevezetes korabeli német „anglofilia"[19] szellemében a címlapokon, kiadói előszókban ajánlásként nem ritka az „olyan jó, mintha angolból fordították volna" fordulat, mind a kiadói piacpolitika, mind az adott szakterületen gyakorta önálló ambíciókat tápláló fordító szempontjából vonzóbbnak, meggyőzőbbnek hatott a „jobb mint az eredeti" formula. Az utóbbira megint csak iskolapélda Remer, a hihetetlenül széleskörűen művelt, sok ezres magánkönyvtárat fenntartó, egyetemi és helyi közéleti címekkel-rangokkal elhalmozott, de minden ízében átlagos intellektusú és provinciális tudós, aki a nemzetközi klasszis Robertson „oldalvizén" igyekezett tucatnyi államtudományi és történeti munkával szerzett lokális és regionális hírnevét öregbíteni. A felvilágosodás-kori fordítás-irodalom társadalomrajza, elmélete és a hozzá kapcsolódó kiadói (piaci) és egyéni (érvényesülési) stratégiák tehát úgy látszik, nagyjából egy irányban hatnak, s ez az irány nem, vagy nem elsősorban a kulturális csere iránya: a fordítás nagy mértékben az eredeti szövegétől eltérő helyi kulturális célkitűzésekkel, helyi szellemi igényekkel és vitákkal áll összefüggésben, s ezekhez szolgál munícióval. S csak a fordítás ezen minőségét meggondolva érdemes alkalmaznunk a „befogadás" fogalmát is.

Visszatérve az itt tárgyalt Robertson-fordításokhoz, azt tapasztaljuk, hogy szöveghűségük és irodalmi minőségük nagyjából igazodik a korabeli német piac átlagához, talán meg is haladja azt. Bár Remer és Abele egyaránt bírálta Mittelstedt korábbi *History of Charles V* fordítását, különösen annak „nehézkes kifejezésmódját" és

[18] Általában lásd: Price–Price 1934; Fabian 1976; Fabian 1992; Carpenter 1977: I. fej. Konkrétan Remer esetére Kontler 1997a.

[19] Maurer 1987.

„kellemetlen merevségét"[20], a módosítások, amelyeket ők maguk eszközöltek Mittelstedt szövegén, nem voltak túl jelentősek. Hasonlóképpen, bár Mittelstedt *History of Scotland* fordítása Seilerével összehasonlítva ugyanezeket a fogyatékosságokat mutatja, összességében mindkettő eléggé gördülékeny. Ugyanakkor az érintettek mindegyike számára megoldhatatlan kihívást okozott a skót „stadiális történetírás" sajátos, a mondanivaló szempontjából kulcsfontosságú szókincsének szabatos és következetes visszaadása.

Robertson angol szövegeiben a módszertani alapelvek mindvégig kibonthatók a kulcsfogalmak közötti etimológiai asszociációkon keresztül, amelyek a németben korántsem ilyen egyértelműek. Annak függvényében, ahogy az emberek *szorgalmatosságukat/iparkodásukat* (*industry*) mind kifinomultabb termékek előállítására fordítják, s a munkamegosztás bizonyos fokára érkeznek, *kereskedésre* (*commerce*) lépnek egymással, az áruk cseréjeként felfogott *érintkezés* (*intercourse*) értelmében, ami egyúttal – mivel fogékonnyá teszi őket a másik ember érdekei és szükségletei iránt – egy másfajta „*kereskedésre*" (*commerce*), az eszmék és érzelmek cseréjének értelmében felfogott *érintkezésre* (*intercourse*) is fokozza képességüket. Ennek során *modoruk* (*manners*) mind *csiszoltabbá* (*polished*), illetve *udvariasabbá* (*polite*) válik, majd ezt a kapcsolatrendszerük informális mércéiben bekövetkező fejlődést a jog formális rendszerének megszilárdulása, a joguralom megjelenése, a *politika/igazgatás* (*police/policy*) és az *állam* (*polity*) mind felvilágosultabb, stabilabb formáinak kialakulása követi.[21] Az itt tanulmányozott szövegekben e szavak első csoportja (*industry*, *commerce*, *intercourse*) nem fordul elő olyan gyakran, mint az európai társadalomfejlődés tablóját a *History of Charles V* előszavaként felvázoló *View of the Progress of Society in Europe* lapjain,[22] de nem szabad megfeledkezni arról, hogy Robertson logikája szerint a többi (*manners*, *politeness*, *police/policy*, *polity*) ezekre épül.

Természetesen nincs az a fordító, aki megbirkózhatna azzal a nehézséggel, hogy a német *Sitten* etikai tartalmú jelentésrétege (részben olyan derivátumai miatt, mint a *Sittlichkeit*, „az erkölcsök tisztasága") lényegesen erősebb, mint az angol *manners* esetében, ahol a társas kapcsolatok szabályozásában a szokás és az esztétikai normák szerepe az erkölccsel egyenrangú. Ezt mutatja a *manners* visszaadására alkalmazott német terminológia változatossága: a fordítók olykor megelégszenek a *Sitten* használatával, de bizonytalanságukat tükrözi, hogy gyakran szerepel a *Sitten und Gewohnheiten* („...és szokások"), esetleg önmagában *Gewohnheiten*, olykor éppenséggel *Manieren* („modorosság").[23] Ezt a változatosságot éppenséggel indokolhatná a szövegkörnyezet (s olykor indokolja is),

[20] Robertson 1781–1783: I. Vorrede; Robertson 1778–1779: II. köt. Vorrede

[21] Jól látható persze, hogy a szöveg nyelvi kohéziója magyar fordításban is ugyancsak értelmezésre szorulna.

[22] Vö. fent, 13. lábjegyzet.

[23] Az első három megoldás például egyazon bekezdésben előfordul mind Mittelstedt, mind Seiler *History of Scotland* fordításában. Lásd Robertson 1762a: I. 135 és Robertson 1762b: 69. A *Manieren* esetére lásd alább.

a lényeg azonban éppen az, hogy az eredeti nyelv belső tulajdonságai által teremtett „áthallások" a fordításban nem érzékelhetők. Különösen árulkodó mondat például az, amelyben Robertson szerint V. Károly azáltal szilárdította meg ellenőrzését a kasztíliaiak fölött, hogy „átvette módorukat, [...] s alkalmazkodott hajlamaikhoz és szokásaikhoz" (*"assuming their manners, [...] and complying with all their humours and customs"*), a német fordításban pedig a következőképpen hangzik: *„er ihre Manieren annahm, [...] und sich alle ihre Sitten und Gewohnheiten gefallen ließ"*.[24] Ami a *polished/polite* és *police/policy/polity* szócsoportot illeti, a 18. századi brit gondolkodásban mindezek (az előbbiek esetében persze tévesen) homályos összefüggésben látszottak állni a *polis* eszméjével, amennyiben az (állam)polgárok magán- illetve közéleti kapcsolatrendszerére, érintkezési kereteire vonatkoztak, s a (hamis) etimológiai áthallások meggyőzően sugallták a két szféra közötti közvetlen híd létezését. Például azt, hogy a csiszolt, kifinomult eszmecsere a társadalmi fejlődés bizonyos fokán épp oly erényes, közhasznú tevékenység – a *civilizált* magatartás *civil* cselekedet – mint a direkt politizálás.[25] Ennek a benyomásnak a kiváltásához klasszikus gyökű – vagy annak látszó – köznyelvi kifejezésekre volt szükség, de a korabeli német szókincs ebben a tekintetben nem sok segítséget nyújtott. „Az udvariasság terén vezető helyet elfoglaló nemzetek" (*"Nations, which hold the first rank in politeness"*) – s hozzátehetjük: amelyekben a „skót" logika szerint *ezért* az igazgatás (*police*) a legfejlettebb és a leghatékonyabb – Seiler változatában egyszerűen *„wohlgesittete Nationen"* („jó erkölcsű/modorú nemzetek"), Mittelstedtnél *„Nationen, die für die artigsten gehalten werden"* („a legkifinomultabbnak tartott nemzetek").[26] A *police* szót ugyanakkor valamennyi fordító többé-kevésbé következetesen a *Policey* kifejezéssel ülteti át németre, amely egyrészt semmiféle vélt etimológiai összefüggésben nem áll a *politeness* német megfelelőivel, másrészt bevett kora újkori értelme szerint a hatóságok által a közjó érdekében erős kézzel gyakorolt ellenőrzést, szabályozást jelentett.[27] Mindez a német fordítás olvasója számára szinte lehetetlenné tette, hogy az eredeti szöveg olvasójához hasonlóan a nyelvhasználat spontaneitásán keresztül ismerje fel az összefüggést a magánszférában való polgári érintkezés mind csiszoltabb formáinak elterjedése és joguralommal párosuló stabil kormányzat megszilárdulása között, mely Robertson egész történészi munkásságának egyik vezérfonala.

Az efféle inherens nyelvi korlátok ellenére az itt tárgyalt fordítások egyikének minősége sem jelentette áthághatatlan akadályát annak, hogy Robertson mondanivalóját német közönsége megértse, és első pillantásra a korabeli historiográfiai kontextus sem volt kedvezőtlen. Az a nézet, hogy a történetírás több mint

[24] Robertson 1788 [1769]: II. 269 és Robertson 1778–1779: II. 267.

[25] Tanulságos, hogy ezek a reflexek az aktív, „republikánus" szellemű politikai erénytan olyan elkötelezett híveinél is működtek, mint Robertson barátja, az edinburgh-i felvilágosodás egy másik vezéralakja, Adam Ferguson. Vö. Ferguson 1995: 195.

[26] Ismét a 23. lábjegyzetben már idézett bekezdésben.

[27] Klasszikus feldolgozás Maier 1966. 3. f. Lásd még Knemeyer 1978.

egyszerű krónikamondás, de még csak nem is „példákkal tanító filozófia", melynek erkölcsi és politikai tanulságok közvetítése a feladata, hanem a megismerés önálló, saját szabályokkal és megoldásokkal bíró területe, széles körben teret nyert a 18. század második felének Németországában, s előkészítette a terepet a német történeti gondolkodás és történettudomány 19. századi áttöréséhez.[28] Jelen szempontunkból, a helyi és az egyetemes közötti összefüggések szempontjából különösen figyelemreméltó, hogy vezető szaktekintélyek, így a göttingeni Christoph Gatterer, vagy a következő nemzedék vezéralakja, August Ludwig Schlözer, kötelezték el magukat egy olyan típusú egyetemes történelem művelése mellett, mely „az egyes nemzeteket a világ nagy változásaihoz való viszonyuk tekintetében szemléli", s „az egyes [nemzeti] történelmekből fakad, de miközben ezeket világos egésszé rendezi el, hálásan szórja vissza a fényt mindeme részekre".[29] Gatterer arra buzdította kollégáit, hogy csatlakozzanak hozzá az események puszta egymás utániságát rögzítő, s a partikuláris nemzeti történelmeket gépiesen felsorakoztató *Völkergeschichte*-nek egy valódi *Universalhistorie*-val való felváltásának programjában. Meghatározása szerint ez utóbbi a történelem folyamának módszeres, de nem spekulatív „elrendezése", mely egyazon elbeszélésben szövi össze az egyes nemzeti történelmek szálait, gondosan mérlegelve az adatok jelentőségét és kellő figyelmet fordítva az ok-okozati összefüggésekre. Gatterer úgy vélte, „az angolok közismert erőfeszítései körvonalaiban erősen megközelítik az efféle általános világtörténetet".[30] Ugyanakkor hozzáfűzte, hogy egy ilyen egyetemes történeti mű megszületése még várat magára – az enciklopédikus angol *Universal History* német kiadását ekkoriban már hevesen támadták a német történészek, mindenekelőtt éppen Schlözer.[31]

Tegyük hozzá nyomban, maga Gatterer történészi gyakorlatában a lefektetett elvek ugyancsak kevéssé érvényesültek, s Robertson Skócia-történetének és V. Károlyról szóló munkájának német befogadása is arra vall, hogy elterjedésük nehézkes volt. A jelek szerint e művek egyikét sem elsősorban úgy olvasták – ahogyan pedig a szerző szándékaival összhangban olvashatták volna – mint a nemzeti és az egyetemes történelem hagyományos korlátjainak (az egyik esetében a pártosság és a parokializmus, a másikában a széttöredezettség) meghaladására tett kísérletet, pontosan olyan összefüggések megteremtésével, amilyeneket Gatterer és Schlözer is sürgetett. A fordítói előszók, a recenziók és a jegyzetek tanúsága szerint a német értelmezők és olvasók érdeklődésének középpontjában az állt, hogy Robertson miként foglal állást azon „nagy vitákban", amelyekkel témáit hagyományosan asszociálhatták – miközben a saját attitűdje ezekhez a témákhoz éppen hogy egyfajta módszeres és fegyelmezett pártatlanság volt, amiben olykor egészen odáig ment, hogy „mérsékelt whig" pozíciójának kifejtése

[28] A „felvilágosodás és historizmus között" problematika bőséges szakirodalmából lásd Reill 1975; Bodeker–Iggers–Reill 1986; Muhlack 1991.
[29] Schlözer 1990 [1772–1773]: 19, 34.
[30] Gatterer 1767: 26.
[31] *GAGS* 1766 jan. 27 és ápr. 10–12, 90–93 és 440–446. Vö. Zande.

érdekében szelektív módon alkalmazta forrásait.[32] Az objektivitásra való törekvése persze nem kerülte el figyelmüket, s gyakran dicsérték érte, de jószerével észrevétlen maradt az a stratégiája, hogy érdeklődését, s kivált az elemző részek hangsúlyát a közvetlenül „pártos" kérdésektől (vagy legalábbis ezek mellett) inkább olyan *longue durée* problémák felé irányítsa, amilyen a *History of Scotland* lapjain a feudalizmusból való kiemelkedés, vagy a *History of Charles V*-ben az „európai rendszer" kialakulása. Sokkal inkább foglalkoztatták őket Robertson megállapításai Mária, a skótok királynője és Erzsébet királynő rivalizálásáról az elsőben, s a protestantizmus és a katolicizmus küzdelméről mindkettőben.

Általános elismerés uralkodott azt illetően, hogy a *History of Scotland* publikálásával Robertson „a brit történetírást igen alaposan kidolgozott művel", mi több, „remekbe szabott művel gazdagította".[33] Első munkája tehát Németországban is megalapozta hírnevét, s a *History of Charles V* megjelenésekor már bízvást lehetett rá mint „a Stuart Mária történetének [...] általánosan ünnepelt szerzőjére" utalni.[34] Még a recenzens is teljesen figyelmen kívül hagyta azonban Robertsonnak a könyv fő súlypontját, a 16. századi megpróbáltatásokat megelőző és követő, de az ő gondolatmenete szerint értelmezésükhöz és kontextualizálásukhoz nélkülözhetetlen periódusokról adott tömör, de módszertanilag a legfontosabb összefoglalókat; a fordítói előszavakban is csupán futó említést érdemelnek ezek a szakaszok. Mindegyiküket az érdekelte a leginkább, amit ők fő témának gondoltak: a két királynő jelleme, konfliktusa és felelőssége – amit persze Robertson sem kerülhetett meg, de egészen más perspektívából foglalkozott vele, mint azok a „pártos" történészek, akik szerinte Mária híveivel vagy ellenfeleivel azonosulva zsákutcába vezették a skót történetírást. Mi több, a fordítók és a recenzens egyaránt vette a fáradságot, hogy értékelje Robertson beszámolóját ezekről a kérdésekről. A legempatikusabban Mittelstedt viszonyult hozzá, aki például legalábbis megérezte, hogy Robertson egyik legfőbb eszköze Mária politikai szimbólum-mivoltának megsemmisítésére hőse nőiségének kiemelése. Robertson Máriát „annak ábrázolja, ami volt: ifjúságában szeretetre méltó, érettebb éveiben heves és alattomos, de halálában [melyet Isten azért mér reá, mert jellegzetesen női gyarlóságoknak esik áldozatul] kivívja csodálatunkat és együttérzésünket".[35] Mária esete tehát a bajba jutott szépség esete, ami a korabeli esztétikai alapú morálfilozófiai megfontolások szerint a szenvedő jelleméről alkotott erkölcsi vagy politikai ítéletünktől függetlenül alkalmas arra, hogy szánalmat és együttérzést váltson ki.[36] Mittelstedt szerint Robertson Erzsébetet is hasonló szempontból vizsgálta: elismerte uralkodói kvalitásait, de „a pártatlan történésznek nemcsak

[32] A „pártatlanság" robertsoni eszményére és annak alkalmazására lásd Smitten 1992; O'Brien 1997: 104. skk.
[33] *GAGS* 1760. szept. 6. 913; Robertson 1762b: Vorrede.
[34] *GAGS* 1770. máj. 31. 571.
[35] Robertson 1762a: I. Vorrede.
[36] Hutcheson, Shaftesbury, Burke. Hogy Robertsonnál ezek a megfontolások milyen szerepet játszanak, arra részletesebben lásd O'Brien 1997: 118 és Kontler 2004: 320–322.

a cselekedeteket, hanem gyökereiket és indítékaikat is ábrázolnia kell, különbséget kell tennie a nagyszerű tulajdonságok és az igaz erények között; ennélfogva Robertson urat az igazsághoz való hűség természetesen arra kötelezte, hogy különválassza a királynőt és az asszonyt, s Erzsébet trónjának minden csillogása közepette is rávilágítson a szégyenfoltokra" – vagyis kellő mértékletességgel és csak amikor feltétlenül szükséges, bizonysággal szolgáljon féltékenységére, kétszínűségére, ármányaira.

E középutassággal szemben Seiler és a recenzens két szélsőséges álláspontra helyezkedett. Az előbbi szilárdan Mária pártját fogta, azzal érvelve, hogy Robertson hibát követ el, amikor a királynőnek a Darnley-gyilkosságban való cinkosságára hiteles bizonyítékként fogadja el a híres „ládikás leveleket", s általánosságban is úgy vélte, a körülmények egész uralkodói magatartására megfelelő mentségül szolgálnak.[37] A recenzens szerint azonban Robertson akkor jár el méltánytalanul, amikor Erzsébetnek hitszegést és túlzott szigort ró fel: szerinte Mária vonakodása az angol trónra támasztott igényének feladásától, folyamatos kapcsolata az Erzsébet ellen összeesküvéseket szövögető jezsuitákkal, angol katolikusokkal és az európai katolikus hatalmakkal Erzsébet számára nem hagyott más eszközt az angol trón, s maga Anglia biztonságának megvédésére, mint a Mária elleni eljárás. Ugyanebben a szellemben kritizálja Robertsont, amiért elnézően ítéli meg a VI. Jakab alatt lázongó katolikus előkelők büntetlenségét.[38] Míg a német protestáns felvilágosodás tudós érvelése gyakran viseli magán mind a katolikus-ellenesség, mind az antiklerikalizmus jegyeit, a később a lutheránus gyakorlati teológia befolyásos képviselőjévé váló Seiler erőteljes kiállása Mária mellett különösen figyelemreméltó. De bármi motiválta is ezeket a hozzászólókat, jelen tanulmány szempontjából az a leglényegesebb, hogy leginkább a téma pártos aspektusaihoz szóltak hozzá készségesen és avatottan, nem pedig Robertson szakmai szempontból igazán innovatív próbálkozásaihoz.

Nagyjából hasonló volt a helyzet a *History of Charles V* fogadtatásával is, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy mivel ez a német történelem számos konkrét, ráadásul igen kényes pontját érintette, a reakció változatosabb, s olykor egyúttal hevesebb volt. Ismét a *Göttingische Anzeigen* recenziójával kezdve, ez az írás szintén a vizsgált mű tartalmának eléggé részletes és pontos leíró összegzése. A ritka és rövid értékelő szakaszok visszatérő témája az, hogy Robertson elmulasztja a protestantizmus ügye melletti elkötelezettebb kiállást. Igaz ami igaz: Robertsont persze aligha vádolhatnánk kifejezett katolikus szimpátiával, de az edinburgh-i „moderatizmus"[39] (mérsékelt kálvinizmus és felvilágosult középutasság) szellemében attól is tartózkodott, hogy a protestantizmust heroikus színekkel ábrázolja, s a reformációt általánosságban is szigorúan a világi történelem eseményeként kezelte. A recenzens figyelmét éppen ez a törekvés kerülte el. Míg Robertson „tudomást vesz mindazokról az emberi indítékokról,

[37] Robertson 1762b: Vorrede.
[38] *GAGS* 1760. szept. 6. 914, 917.
[39] Erre a fogalomra lásd Sher 1985; Smitten 1992.

amelyek ezt a nagy eseményt előidézték, véleményünk szerint nem hangsúlyozza kellőképpen a meggyőződés erejét, mely a kinyilatkoztatott igazság és a római hiedelmek közötti összevetésből fakad, s mely valaha ezreket hatott át bátorsággal, hogy halálukkal tegyenek hitet az igazság mellett".[40] A recenzens a vallási türelem történetén elmerengő Robertsonnak azzal a megállapításával is vitába szállt, hogy a 16. században „a tévelygés erőszakos eltiprásának joga mindazok egyetemesen elismert előjogának számított, akik az igazság ismeretének birtokában léptek fel [...] Luther, Kálvin, Cranmer és Knox, akik saját országukban a megújított vallás alapítói voltak, ha az hatalmukban állott és lehetőségük kínálkozott rá, ugyanazokkal a büntetésekkel sújtottak mindenkit, aki hitük bármely cikkelyét kétségbe vonta, mint amiket elítéltek, ha azokat a római egyház alkalmazta az ő tanítványaikkal szemben."[41] Ezt a recenzens különösen Luther esetében módfelett méltánytalannak találta.[42] A konkrét részleteket illetően kritikája nem megalapozatlan, míg tágabb történeti összefüggésben, a „fanatizmus" és a vallási „rajongás" természetrajzának historizálásával Robertson nyilvánvalóan maradandót alkotott; s a lényeg ismét nem is az, hogy melyiküknek volt „igaza", hanem hogy a bírálat tanúsága szerint a recenzens félreismerte Robertson – általa egyébként többször dicsért – „pártatlanságának" karakterét és célját. Remer több olyan jegyzete, amelyekkel az 1778–1779-es német kiadást egészítette ki, ugyanebbe a kategóriába tartozik, legyen szó akár arról, hogy Robertson „lebecsüli" a reformáció útjában álló akadályokat (s maguk a reformátorok hősiességét) és a birodalmi gyűlések által annak feltartóztatására hozott intézkedések szigorát, akár arról, hogy egy Robertson által hivatkozott levél, melynek tanúsága szerint a protestantizmus egyik emblematikus vezetője, Hesseni Fülöp beadja derekát a császárnak, nagy valószínűséggel puszta hamisítvány.[43]

Az efféle hibákat, pontatlanságokat a német olvasók részben annak tulajdonították, hogy Robertson nem tud németül, következésképpen nem ismeri a német történelem forrásait. Egyik német levelezőpartnere beszámolt Robertsonnak Remer jegyzetelt kiadásának elkészültéről, s érdeklődött, vajon a szerző szeretné-e látni a szöveget megjelenés előtt, ezt az ötletet azonban nyomban el is vetette, felidézve Robertson nyelvismeretének hiányát.[44] A *History of Charles V* recenzense is rámutatott Robertson műveltségének e fogyatékosságára.[45] A német történelem bizonyos témáinak Robertson általi bemutatása kapcsán Remer sem titkolja hazafias neheztelését. „Robertson úr az egész könyvben nem támaszkodik kellőképpen a német szerzőkre, ami arra vezet, hogy a Németország belső

[40] *GAGS* 1770. szept. 6. 932.
[41] Robertson 1788 [1769]: III. 205.
[42] *GAGS* 1770. szept. 22. 998.
[43] Robertson 1778–1779: I. 302, 402, III. 234.
[44] J. Westphalen Robertsonnak, 1780. november 12. In: National Library of Scotland (=NLS), Robertson-MacDonald papers, MS. 3943. 128–129. Kérdés, hogy Westphalen miért vetette ezt fel jóval a kiadás tényleges megjelenése után. Nem találtam nyomát annak, hogy Roberston valaha is válaszolt volna.
[45] *GAGS* 1770. szept. 6. 931 és szept. 22. 996.

állapotaival kapcsolatos kérdésekről nyújtott képe hamis, zavaros és tökéletlen."[46] Remer mohón vetette bele magát e hibák kiigazításába, s e célból nemcsak saját erudíciójának teljes fegyvertárát mozgósította, hanem támaszkodott „egy tudós jóbarát" tanácsaira is, aki azonban inkognitóban akart maradni, ezért hozzájárulásait csupán egy „P"-vel jegyzi. A már említettek mellett az ilyen jegyzetek jellegzetes témái a vazallusság rendszere (illetve annak maradványai), a parasztság terhei és szolgáltatásai, és a német birodalmi alkotmány. Általános tendenciájuk „a szabadság német eszméjének"[47] vindikálása: annak a gondolatnak a hangsúlyozása, hogy míg a német territoriális fejedelmek hatalma a vallásháborúk korában megszilárdult, ez a folyamat és eredménye korántsem összeegyeztethetetlen az alattvalói szabadsággal, hanem – mivel a császári hatalom ellensúlyát képezi – éppenséggel annak garanciája. Az ebben az értelemben felfogott szabadságot egy igen népszerű művében éppenséggel a német „nemzeti szellemmel" azonosította a széles körben elismert alkotmányjogász, Friedrich Carl von Moser néhány évvel a *History of Charles V* fordításainak megjelenését megelőzően.[48] Ami a tudós „P" személyazonosságát illeti, nagyon is lehetséges jelölt Remer egykori göttingeni professzora, a híres jogász és jogtörténész Johann Stephan Pütter, akitől az imént vázolt eszme egyáltalán nem volt idegen.

E jegyzetek közül számos természetesen a puszta pedantéria jegyében fogant. Érdekes azt is megfigyelni, hogyan kelnek önálló életre Robertson szövegének pontatlanságai, s váltanak ki belső vitákat azok között, akik a mű német közönség számára való tolmácsolásában részt vesznek. Abele – aki ugyancsak Göttingenben védte meg a német birodalmi nemesség témakörében született disszertációját 1778-ban, feltehetőleg szintén Pütter gyámkodásával – például több esetben kommentálja és korrigálja nemcsak Robertsont, hanem német elődjeit is.[49] A jegyzetek többnyire valóban hasznos korrekcióval szolgálnak Robertsonnak a német történelemmel kapcsolatos tévedéseire, terminológiai és egyéb bizonytalanságaira, de a recenzióhoz hasonlóan nem foglalkoznak Robertson fő témájával, mely az értelmező fordítói-kiadói előszók e korában érintetlenül marad azokban az előszókban is, amelyeket a mi fordítóink fűztek a *History of Charles V* német kiadásaihoz.

Ez nem jelenti azt, hogy nem ismerték fel és nem ismerték el Robertson sajátos történészi alkatát – éppen ellenkezőleg. A Franz Dominic Häberlin német birodalmi történetében Robertsont illető, pedáns szellemben fogant bírálatra[50] reagálva Remer így kiált fel: „Bárha Istennek úgy tetszene, hogy a német történelem kutatóit Robertson filozofikus éleslátásának csak egy töredéke hassa

46 Robertson 1778–1779: I. 243.
47 Vö. Krieger 1957.
48 Lásd különösen Moser 1767: Zweyter Brief, 32–40. Moserre és patriotizmusfelfogására lásd Martens 1996: 3.1. fejezet.
49 Robertson 1781–1783: I. 316, 369, II. 361.
50 Häberlin 1774–1776: III. iv.

át!"[51] Valójában nem egy korabeli jelölt is volt egy „német Robertson" szerepére, egyiküket Abele „terjesztette fel" egy jegyzetben, melyet Remernek az imént említett jegyzetéhez fűzött.[52] Michael Ignaz Schmidtről van szó, aki éppen 1778-ban, a Remer-féle annotált kiadás első kötete megjelenésének évében kezdte meg *Geschichte der Deutschen* (A németek története) című műve publikálását, mely 1783-ban, az ötödik kötettel érte el V. Károly korát (egyidőben azzal, hogy napvilágot látott az Abele-kiadás utolsó kötete). Pütter, aki egyetértett azzal, hogy Schmidt rászolgál erre a megbecsülésre – s ez az ő részéről, mint rövidesen láthatjuk, igen nagyvonalú elismerés volt – közvetett módon ugyancsak „pályázónak" minősíthető a szerepre. Pütternek a német birodalmi alkotmány fejlődéséről szóló áttekintését 1790-ben angolul is kiadták, s fordítói előszavában Josiah Dornford (mondani sem kell: egy újabb friss göttingeni diplomás) arról számolt be, hogy a releváns angol terminológia elsajátításának érdekében forgatott szövegek között eminens helyen szerepeltek a Robertsonéhoz hasonlóak – azt implikálva, hogy a *Historische Entwickelung* a stadiális és narratív történetírás kombinációjának afféle német párhuzama.[53]

Van valami pikantériája annak, hogy ebben az összefüggésben Pütter és Schmidt közös nevezőre kerül, ugyanis aligha állhatna két szerző egymástól távolabb olyan kérdések megítélésében, amelyeket a német történelem Robertson érdeklődésének középpontjában álló periódusából mindketten kulcsfontosságúnak tartottak.[54] Ráadásul minden „filozofikus éleslátásuk" ellenére mindketten a német történelem, különösen a 16. század eléggé pártos olvasatát fogalmazzák meg. E tanulmány végén vessük össze ebből a szempontból röviden az „eredeti" Robertson és a „német Robertsonok" attitűdjeit.

Robertson megközelítése szerint, híven a „moderatizmus" elveihez, a stadiális szerkezet és a nemzeti történelmek európai látószöge, illetve a „pártatlanság" kínos következetességgel alkalmazott követelménye együttesen szolgálták azt a célt, hogy a szerző túllépjen a történeti értelmezés hagyományos korlátjain. Pütter bizonyos mértékig, Schmidt pedig még meggyőzőbben párhuzamba állítható Robertsonnal az első két törekvést illetően. Elég itt arra utalni, hogy Pütter ismételten emlékeztetett: az egyes német államok történetét csak akkor lehet a haszon reményével tanulmányozni, ha azokra a jelenségekre koncentrálunk, amelyek szoros összefüggésbe hozhatók Németország egészével (ami megfelel Robertson az egyes európai államok történetéről *pars pro toto* értelemben alkotott víziójának);[55] hogy Schmidt a reformáció témájának bevezetéseként a korszak elejének általános európai állapotairól tár körképet az olvasó elé;[56] hogy

51 Robertson 1778–1779: II. 466. – Igaz, Remer ugyanebben a jegyzetben éppen Häberlin nyomán korrigálja Robertson némelyik adatát.
52 Robertson 1781–1783: II. 468.
53 Pütter 1790: I. xiv.
54 Pütterre általában Ebel 1975; Schmidtre Baumgart 1996.
55 Pütter 1778: iii–iv.
56 Schmidt 1778–1783. V. 1–6.

Pütter szórványosan, Schmidt pedig egészen módszeresen hívja segítségül a stadiális történetírást a középkori német társadalom fejlődésének értelmezésében.[57] Robertson sajátos pártatlanság-felfogása az a pont, amelyen mindketten eltávolodnak tőle. Utaltam már arra, hogy saját „mértékletes" elvei alkalmazásának kedvéért Robertson hajlandó volt a felvonultatott tények „józan" megválogatására, súlyozására, amikor Mária királynő skót történelemben betöltött helyének meghatározása volt a feladata.[58] Ha például I. Ferenc és V. Károly összevetésében efféle szelektivitás nem érvényesül is, az egyenlő elbánásra azért látványosan törekedett, s a két főhős megítélését nála nem a katolikus-protestáns küzdelemben játszott szerepük határozza meg, hanem államférfiúi teljesítményük az állami *és* egyházi, sőt egyúttal a nemzetközi rendszerben előállt új *status quo* körülményei között.[59] Nagyobb általánosságban, míg Robertson nyilvánvalóan „protestáns történelmet" írt, ügyelt arra, hogy a fanatikus túlkapásokra ne csak a katolikus, hanem a protestáns oldalon is módszeresen felhívja a figyelmet, s a vallás, bár fontos és állandó szereplője elbeszélésének, mindvégig csak egy a sok közül.

Ezzel szemben például Pütter munkájának 16. századi részei a reformáció történetét erősen pártos szellemben mutatják be, s a pápaellenes hangvétel már a korábbiakban is igen feltűnő. Mihelyt az V. könyvben a szerző rátér a vallási reform témájára, nem mulasztja el, hogy leszögezze: „mindenki, aki csak a legkevésbé is felvilágosultan gondolkodott, s a szellemi szabadság hívének vallotta magát, elismerte, hogy Luthernek és azoknak, akik ügyéhez csatlakoztak, igazuk volt az általuk meghirdetett tanokban."[60] Ez az ellentmondást nem tűrő értékítélete dominálja a német alkotmányfejlődésről alkotott képét a konfesszionalizáció és a vallásháborúk korában. Pütter hangsúlyozza, hogy az 1555-ös és az 1648-as, a német protestánsok pozícióit rögzítő vallási és politikai rendezések voltaképpen a birodalmi alkotmányban a fent említett értelemben felfogott „szabadság" logikus következményei, de egyúttal megerősítései is voltak. Ebből a nézőpontból, azaz a következetesen szem előtt tartott protestáns alapelvek és egyfajta protestáns üdvtörténet nézőpontjából V. Károly és III. Ferdinánd kísérletei arra, „hogy Németországot, Franciaországhoz hasonlóan, egyetlen szuverén uralkodó hatalmának vessék alá",[61] szinte kizárólag birodalmi belügyként tűnnek föl. A helyzet éppen a fordítottja annak, amit Robertsonnál, a *History of Charles V* lapjain tapasztalunk: ott az európai („kozmopolita") látószög következetes alkalmazására tett kísérlet és a pártos történetírás korlátjainak leküzdésére való törekvés kölcsönösen erőt merítenek egymásból.

Ha – mint Robertson sugallja – a pártatlanság a történész teljesítményének egyik legfontosabb mércéje, ebből a szempontból egészen ígéretesek Schmidt

[57] Pütter 1786: I. 3; Schmidt 1778–1783: I. Vorrede, 11–16, továbbá a valamennyi kötetben megtalálható, „a németek jelleme, modora és alkotmánya" témájú fejezetek.
[58] O'Brien 1997: 121.
[59] Robertson 1788 [1769], kül. III. 426–430.
[60] Pütter 1786: II. 355.
[61] Pütter 1786: III. 158.

bevezető megjegyzései munkája ötödik, az V. Károly korával foglalkozó kötetében. A szerző emlékezteti az olvasót, hogy e korszak megközelítésében felettébb könnyű a pártosság vétkébe esni, s bizony még a tudós Häberlin is elveszítette a fejét, amikor azt a vélekedését fogalmazta meg, hogy a reformáció Isten mindenhatóságának műve, Luther pedig az örökkévalóság eszköze. Schmidt tudatosan vallja, hogy pártatlanságra törekszik, bár kételkedik abban, hogy elemzése valamennyi olvasójának megelégedésére szolgál majd.[62] Ami azt illeti, Luther fellépésének és a reformáció kezdeteinek körülményeiről adott beszámolója valóban egészen elfogulatlan. De mire a narratíva elérkezik a Biblia lefordításához, Schmidt elkötelezettsége is kezd megmutatkozni. Kereken hibának minősíti azt az elképzelést, hogy a közemberre rá lehetne bízni az üdvössége szempontjából kulcsfontosságú kérdések értelmezését és megvitatását: bármenyire is elhatárolta magát Luther az anabaptisták fanatikus rajongásától, túlkapásaik voltképpen visszavezethetők az ő programjára.[63] Schmidt szerint az az állítás sem állja meg a helyét, hogy a teológia vagy a vallásgyakorlat, a tolerancia, a felvilágosultság, vagy a szabadság ügyét a reformáció előmozdította volna.[64] Amint ezek után várható, V. Károly, aki Pütter szemében univerzális monarchiára törekedett és (ha ő volt a „P" aláírású jegyzetek szerzője) következetlen és középszerű politikus volt, és Robertson szerint ugyancsak univerzális monarchiára törekedett, de igen rátermetten alkalmazta az államrezon elveit, Schmidt szemében nemcsak hogy kivételes képességű uralkodó volt, hanem egyenesen a „birodalom rendszerének" megmentője, aki sikerrel dacolt az I. Ferenc támogatását is élvező, nagy hatalmú Schmalkaldeni Szövetség támadásaival – más szóval, a szereposztás és a perspektíva megint csak a fordítottja Robertsonénak, akinél a korabeli nemzeti történelem értelmezésében a döntő szempont nem a birodalmi, hanem az európai hatalmi egyensúly.

Mint az írástudók felvilágosult köztársaságában zajló explicit vagy implicit kommunikáció megannyi más esetében, ebben az esetben is azt tapasztaljuk tehát, hogy a kérdések nagy mértékben hasonlóak, miközben a válaszadás tétjei és az ennek során alkalmazott szempontrendszer alapjában véve különbözőek. Robertson és mindazok, akik itt tárgyalt történeti munkáinak német recepciójában közvetlen vagy közvetett módon részt vettek, azt kérdezték, mi tette (teszi) lehetővé a modern szabadság, azaz a stabil (többnyire monarchikus) kormányzat alatti joguralom kialakulását. A skót történész szerint a válasz abban rejlett, hogy míg a kora újkor erős uralkodói aktív szerepet játszottak a feudalizmus és a rá jellemző partikuláris hatalomgyakorlás felszámolásában, ezek után nem tudták a maguk számára biztosítani a szuverén hatalom teljességét. Az ő számára a nemzeti önreflexió szempontjából e folyamat mozgatóinak megértése lényegesebb volt, mint a történelemből levezethető, bár valamiféle talmi dicsőséget kétségkívül megalapozó pártos érvek kibontása, ezért a nemzeti történelem vitás

[62] Schmidt 1778–1783: V. Vorrede.
[63] Schmidt 1778–1783: V. 138–140, 179–185.
[64] Schmidt 1778–1783: V. 23–24. fej.

kérdéseinek pártatlan értelmezéséhez azok kontinentális összefüggéseiben kereste a kulcsot. Ezzel szemben, jóllehet az európai történelem témái korántsem hiányoznak Robertson német fordítóinak horizontjáról és párhuzamainak előadásából, az ő felfogásukban a nemzeti történelmek voltaképpen e nélkül is tökéletesen érthetőek. Ennek oka pedig az, hogy az európai hatalmi egyensúly és társadalmi átalakulás (bár gyakran említik) irrelevánsnak tűntek számukra annak a keretnek, „a német nemzet Szent Római Birodalma" alkotmányának az alakulása szempontjából, mely emlékezet előtti idők óta voltaképpen eleve meghatározta a *„Freyheit"* esélyeit és kijelölte annak jövőbeli útját. Ráadásul a legutóbbi lényeges alkotmányos rendezés, a vesztfáliai béke jellege és kiváltképpen előzményei ugyancsak megnehezítették a kérdés nem pártos szellemű megközelítését. Ezért, jóllehet a korabeli német tudományosságban világosan megfogalmazódott az „igazi" egyetemes történetírás igénye és a pártatlanság erényének követelménye, azok a témák és problémák, amelyek Robertson skót perspektívájából kozmopolita és nem-pártos feldolgozásért kiáltottak, a nemzeti történelmekkel kapcsolatos műveinek német recepciója során éppen ezzel ellenkező felfogásban elevenedtek meg.

FORRÁSOK

National Library of Scotland, Edinburgh (NLS)
Robertson-MacDonald papers

Niedersächsisches Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen (NSUBG)
Bibliotheksarchiv, Ausleiheregister

Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen (*GAGS*)

Albrecht von Haller: William Robertson, History of Scotland (recenzió), 1760. no. 107 (szept. 6.)

August Ludwig Schlözer: Über der englischen Universal History (recenzió), 1766. no. 12 (jan. 27.), no. 43–44 (ápr. 10–12.)

Albrecht von Haller: William Robertson, History of Charles V (recenzió), 1770. no. 65 (máj. 31.), no. 107 (szept. 6.), no. 114 (szept. 22.)

Ferguson, Adam 1995: *An Essay on the History of Civil Society* [1769]. Ed.: Oz-Salzberger, Fania, Cambridge

Gatterer, Johann Christoph 1767: J. C. Gatterer vom historischen Plan, und der darauf sich gründeden Zusammenfügung der Erzählungen. In: *Allgemeine historische Bibliothek vom Mitglieder des königlichen Instituts der historischen Wissenschaften zu Göttingen.* I. Band, Göttingen

Gibbon, Edward é. n.: *The Decline and Fall of the Roman Empire.* London, New York

Hamberger, Georg Christoph – Meusel, Johann Georg (Hrsg.) 1796–1834: *Das gelehr Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller; Allgemeine deutsc Biographie.* Lemgo

Häberlin, Franz Dominic 1774–1776: *Neueste Teutsche Reichs-Geschichte, Vom Anfäng des Schmalkaldischen Krieges bis auf unsere Zeiten.* I–III, Halle

Meusel, Johann Georg (Hrsg.) 1802–1816: *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 ve storbenen teutschen Schriftsteller.* Lemgo

Moser, Friedrich Carl von 1767: *Patriotische Briefe.* [o. O.]

Pütter, Johann Stephan 1778: *Teutsche Reichsgeschichte in ihrem Hauptfaden entwicke* Göttingen

Pütter, Johann Stephan 1786: *Historische Entwickelung der heutigen Staatsverfassung a Teutschen Reichs.* Göttingen

Pütter, Johann Stephan 1790: *An Historical Development of the Constitution of the Ge man Empire.* Trans.: Josiah Dornford. London

Robertson, William 1761 [1759]: *The History of Scotland during the Reigns of Que Mary and of King James VI till His Accession to the Crown of England.* I–II. 4. kiadá London

Robertson, William 1762/1: *Herrn William Robertsons Geschichte von Schottland.* Übers Theodor Christoph Mittelstedt. I-II. Braunschweig

Robertson, William 1762/2: *Wilhelm Robertsons Geschichte von Schottland.* Übers.: Geo Friedrich Seiler. I–II. Ulm – Leipzig

Robertson, William 1788 [1769]: *The History of the Reign of the Emperor Charles V. Wi a View of the Progress of Society in Europe, from the Subversion of the Roman Empi to the Beginning of the Sixteenth Century.* I–III. Basel

Robertson, William 1778–1779: *Herrn Dr. Wilhelm Robertsons Geschichte der Regieru Kaiser Carls des V.* Übers.: Theoror Christph Mittelstedt, Notizen: Julius Augu Remer. I–III. Braunschweig

Robertson, William 1781–1783: *Dr. Wilhelm Robertsons, Vorstehers der Universität Edi burg, und königlichen Großbritannischen Geschichtsschreibers, Geschichte der Regieru Kaiser Carls des V.* Übers.: Johann Martin von Abele, Notizen: Julius August Rem et al. I–III. Stadt Kempten

Schlözer, August Ludwig 1990: *Vorstellung seiner Universal-Historie* [1772–1773]. Hrs Horst Walter Blanke. Hagen

Schmidt, Michael Ignaz 1778–1783: *Geschichte der Deutschen.* I–V. Ulm

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baumgart, Peter (Hrsg.) 1996: *Michael Ignaz Schmidt (1736–1794) in seiner Zeit. D aufgeklärte Theologe, Bildungsreformer und „Historiker der Deutschen" aus Franken neuer Sicht.* Neustadt an der Aisch

Becker, Carl 1932: *The Heavenly City of Eighteenth-Century Philosophers.* New Haven

Bödeker, Hans Erich – Iggers, Georg – Reill, Peter Hanns (Hrsg.) 1986: *Aufklärung und Geschichte: Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert.* Göttingen

Brown, Stuart J. (ed.) 1997: *William Robertson and the expansion of empire.* Cambridge

Carpenter, Kenneth E. 1977: *Dialogue in Political Economy. Translations from and into German in the Eighteenth Century.* Boston

Cassirer, Ernst 1932: *Die Philosophie der Aufklärung.* Tübingen

Chaunu, Pierre 1998: *Felvilágosodás.* Budapest

Daston, Lorraine 1999: Afterword: The Ethos of Enlightenment. In: Clark, William – Golinski, Jan – Schaffer, Simon (eds.): *The Sciences in Enlightened Europe.* Chicago, London. 495–504.

Ebel, Wilhelm 1975: *Der Göttinger Professor Johann Stephan Pütter aus Iserlohn.* Göttingen

Fabian, Bernhard 1976: English Books and their Eighteenth Century German Readers. In: Korshin, Paul (ed.): *The Widening Circle. Essays on the Circulation of Literature in Eighteenth Century Europe.* Philadelphia, 117–196.

Fabian, Bernhard 1992: *The English Book in Eighteenth-Century Germany.* London

Gay, Peter 1967–1969: *The Enlightenment: An Interpretation.* I–II. London, New York

Hazard, Paul 1935: *La crise de la conscience européenne.* Paris

Hesse, Carla 2005: *Enlightenment and Communication: Regional Experiences and Global Consequences.* Kézirat. (Hozzászólás a Twentieth International Congress of Historical Sciences, Sydney azonos című szekciójához)

Horkay Hörcher Ferenc (szerk.) 1996: *A skót felvilágosodás. Mordlfilozófiai szöveggyűjtemény.* Budapest

Israel, Jonathan 2001: *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750.* Oxford

Kidd, Colin 1993: *Subverting Scotland's past. Scottish whig historians and the creation of an Anglo-British identity, 1689-c.1830.* Cambridge

Knemeyer, Franz-Ludwig 1978: Polizei. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtiche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* Stuttgart. IV. 875–898.

Kontler, László 1997a: William Robertson's History of Manners in German 1775–1795. *Journal of the History of Ideas.* LVIII. 125–144.

Kontler László 1997b: Egy mértékadó periféria. *BUKSZ 2.* 138–147.

Kontler, László 2001: William Robertson and his German Audience on European and Non-European Civilisations. *The Scottish Historical Review* LXXX:1 (no. 209.) 63–89.

Kontler, László 2004: Monstrous regiments, or beauty and beast: Robertson and Burke on women and the public scene. *Modern Intellectual History* 1/3. 305–330.

Kontler László 2005: Idő és fejlődés – az idő *mint* fejlődés. William Robertson felvilágosult prédikációja. *Aetas* 3. 38–54.

Krieger, Leonard 1957: *The German Idea of Freedom. History of a Political Idea.* Chicago

Maier, Hans 1966: *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre (Polizeiwissenschaft). Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Wissenschaft in Deutschland.* Frankfurt

Martens, Wolfgang 1996: *Der patriotische Minister. Fürstendiener in der Literatur der Aufklaerungszeit.* Weimar, Köln, Wien

Maurer, Michael 1987: *Aufklärung und Anglophilie in Deutschland.* Göttingen, Zürich

Mortier, Roland 1983: Az *európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok.* Budapest

Muhlack, Ulrich 1991: *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in de Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus.* München

O'Brien, Karen 1997: *Narratrives of Enlightenment. Cosmpolitan History from Voltaire to Gibbon.* Cambridge

Oz-Salzberger, Fania 1995: *Translating the Enlightenment: Scottish civic discourse in eighteenth-century Germany.* Cambridge

Oz-Salzberger, Fania 2002: Translation. In: Alan Charles Kors (ed.) *Encyclopedia of the Enlightenment.* Oxford

Oz-Salzberger, Fania 2005: *The Enlightenment in Translation: Regional, Cosmopolitan and National Aspects.* Kézirat (Előadás, Twentieth International Congress of Historical Sciences, Sydney)

Phillipson, Nicholas 1997: Providence and progress: an introduction to the historical thought of William Robertson. In: Brown, Stuart J. (ed.) 1997: *William Robertson and the expansion of empire.* Cambridge, 55–73.

Phillipson, Nicholas – Mitchison, Rosalind (eds.) 1970: *Scotland in the Age of Improvement.* Edinburgh

Pocock, J.G.A. 1985: Clergy and commerce: the conservative Enlightenment in England. In: Ajello, R. et al. (eds.): *L'età dei lumi: studi storici in onore di Franco Venturi.* Napoli

Pocock, J.G.A. 1989: Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective. *Government and Opposition* 24. 82–101 [Magyarul In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.) 1997: *A koramodern eszmetörténet cambridge-i látképe.* Pécs, 223–242.]

Pocock, J.G.A. 1999: *Barbarism and Religion. Vol. I. The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737–1764.* Cambridge

Porter, Roy – Teich, Mikuláš (eds.) 1981: *The Enlightenment in National Context.* Cambridge

Porter, Roy 2000: *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World.* London

Price, Mary Bell – Price, Lawrence Marsden 1934: *The Publication of English Humaniora in Eighteenth-Century Germany.* Berkeley

Ranum, Orest (ed.) 1975: *National Consciousness, History, and Political Culture in Early-Modern Europe.* Baltimore, London

Reill, Peter Hanns 1975: *The German Enlightenment and the Rise of Historicism.* Berkeley, Los Angeles

Robertson, John 1997: The Enlightenment Above National Context. *The Historical Journal* 40. 667–697.

Sher, Richard B. 1985: *Church and University in the Scottish Enlightenment. The Moderate Literati of Edinburgh.* Edinburgh

Smitten, Jeffrey 1992: The Shaping of Moderatism: William Robertson and Arminianism. In: Craddock, Patricia – Hay, Carla H. (eds.): *Studies in Eighteenth-Century Culture* 22. 281–300

Smitten, Jeffrey: *Selected bibliography of William Robertson.* (www.c18org/biblio/robertson.html)

Trevor-Roper, H. R. 1967: The Scottish Enlightenment. In: *Studies in Voltaire and the Eighteenth Century* LXVIII., 1635–1658.
Tribe, Keith 1988: *Governing economy: the reformation of German economic discourse, 1750–1840.* Cambridge
Venturi, Franco 1972: *Italy and the Enlightenment.* New York
Venturi, Franco 1969–1990: *Settecento riformatore.* Torino
Waszek, Norbert 1988: *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of "Civil Society".* Dordrecht, Boston, New York
Zande, Johan van der: *August Ludwig Schlözer and the English Universal History.* (Kézirat)

Erdősi Péter

Barokk és neobarokk

Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon

KÉT GÖRBE TÜKÖR?

Mit árulnak el a magyar múltszemléletről azok a szavak, melyek jelentése az ország 20. századi története során többször is módosult? Az itt következő vizsgálódás egyszerre két, önmagában is problematikus jelentésű szó – barokk és neobarokk – magyarországi sorsára irányul. „Barokkon" mindenekelőtt a magyarországi kultúra 17–18. századi emlékanyagának azt a részét értem – kerülve egyelőre a hagyaték, hagyomány, örökség kifejezéseket –, amely nehezen, sok zökkenővel épült be a nemzeti kultúra kánonjába. A 19–20. század fordulóján „nemzetietlen", idegen importnak tekintették és elhanyagolták a barokk műveltséget – megítélése ekkor külföldön is negatív volt, a reneszánsz és a felvilágosodás közti visszaesésnek számított. A két világháború között felfedezték és divatba jött, részben ismét nemzetközi tendenciák – ízlésváltozás és tudományos átértékelődés – hatására. A szocialista tudománypolitika először elvetette a barokkot, de később utat engedett neki, s rehabilitációja a rendszerváltás után folytatódott.

A szó kapcsán másrészt azt a fogalmat, terminus technicust vizsgálom, amely a 17–18. századi múlt – imént „emlékanyagként" leírt – tárgyaira és jelenségeire reflektált, egyszersmind definiálta azt: rávilágított létezésére, megfigyelte jellemzőit, történetileg koherensnek tekintett rendben helyezte el, és beillesztette a magyar kultúrtörténeti folyamatba. Az emlékanyag és a fogalom közti kapcsolat nem rögzített, hanem dinamikus volt: a fogalom mint eszköz – melynek újabb és újabb meghatározásában a tudományos kutatás kulcsszerepet kapott – gondoskodott az emlékanyag percepciójáról, értelmezéséről. Maga a fogalom is átalakult, a művészet- és irodalomtörténet terén megfigyelt jelenségek extrapolációjával korszakfogalommá vált, bár e státusa hamar megkérdőjeleződött.[1]

Mindez fordulatos történetet ígér, mely a magyarországi barokkal foglalkozó tanulmányok tudománytörténeti fejezeteiből nagy vonalakban kirajzolódik, de részleteiben megíratlan. Ez a történet azonban összevethető „neobarokk" szavunk sorsával, amely eredetileg a 19. század végi historizmus művészetében elterjedt művészeti „neostílust", a barokk stílus feleleventését jelentette. A stílus Magyar-

[1] Köztudott, hogy a terminus nem a „barokk" korszakban született, hanem utólag, a felvilágosodás által bevezetett lebecsülő vélemény eredménye. Azt a metodológiai alapelvet nem is kell elismételnünk, hogy a történeti reflexió hozza létre a maga tárgyát, mert a barokk témája úgyis előzékenyen igazolja ezt a tézist.